

Г.І. Гримашевич

Демінутивні форми прислівників у поліських діалектах

У статті за матеріалами виданих лексикографічних і текстографічних видань із території Полісся (українських і білоруських теренів) і зібраних діалектних даних у середньополіських говірках Житомирської області проаналізовано демінутивні адвербіальні деривати, визначено продуктивні зменшено-пестливі суфікси, за допомогою яких вони утворені, охарактеризовано явище дедемінутивізації в діалектній прислівниковій системі.

Упродовж останніх десятиріч надзвичайно актуальним є вивчення живого народного мовлення, яке відображає національну специфіку етносу, свідчить про матеріальну та духовну культуру народу. І хоча традиційно діалектологи найбільше уваги звертали на вивчення лексики говорів, у сучасних умовах акцент наукових пошуків зміщується на вивчення граматичної, зокрема морфологічної, діалектної системи. З-поміж іншого спостерігаємо зацікавлення лексико-граматичним класом прислівників (праці В. Німчука, Ю. Громика, О. Пискач, Т. Розумик, І. Ощипко, О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, Т. Назарової, І. Пагірі, Н. Прилипка, О. Левенець, Г. Чешко та ін.), у межах якого наявні демінутивні утворення, які й стали предметом нашого розгляду.

Проблема демінутивних утворень у лінгвістиці є досить давньою, оскільки вони були в полі зору багатьох мовознавців (О. Востокова, К. Аксакова, В. Виноградова, О. Потєбні, О. Шахматова, Л. Булаховського та ін.), водночас і сучасна мовознавча наука активізувала вивчення демінутивів як зменшених слів у контексті граматичної категорії демінутивності як системно-мовного, універсально-типологічного явища (К. Городенська, І. Вихованець, К. Галкіна-Федорук, Н. Дутчак, Н. Руда, В. Олексенко, О. Ситненко, В. Щербакова та ін.), хоча в їхніх дослідженнях переважно акцентовано увагу на демінутивах у царині іменника та прикметника, рідше – інших частин мови, здебільшого на матеріалі літературної мови чи творів художньої літератури, а діалектні демінутивні утворення досі не були предметом системного аналізу, з-поміж них і функціонування адвербіальних демінутивів у говорах поліського наріччя, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Зауважимо, що поодинокі проблеми функціонування зменшено-пестливих форм прислівників привертала увагу вчених. Зокрема, В. Щербакова, досліджуючи функціонування експресивних прислівників у народних казках, виділяє 26 прислівників із суфіксами -еньк, -оньк, -есеньк, -ісіньк, серед яких найуживанішими є адвербіативи *тихо, швидко, гарно, рано, мало, низько, дрібно, поволі, дуже, довго, звичайно* [17]. Однак варто зазначити, що використання таких утворень у народних казках цілком закономірне, оскільки вони призначені насамперед для дітей, у мовленні яких чи в спілкуванні з якими такі утворення часто вживані.

В. Євтухов, характеризуючи темпоральну лексику білоруської мови, зокрема деривати від прислівника *рано*, відзначає використання зменшено-пестливих суфіксів для утворення похідних з емоційно-експресивною оцінкою в білоруських говірках [10].

Зауважимо, що частково на матеріалі українських говірок Чорнобильської зони, які належать до території Середнього Полісся, демінутивні форми прислівників вивчала Н. Прилипка, яка зауважила, що відприкметникові прислівники зберігають здатність виражати ознаку суфіксами суб'єктивної оцінки, наводить 21 прислівник, більшість із яких із суфіксом -еньк, по одному адвербіативу із суфіксом -ейк- (*с'кор'ейко*) та -іньк- (*'ран'ін'ко*). Водночас дослідниця зауважує, що формант -ечки (варіанти -ечки¹, -ечк'і) відзначено в прислівниках місця *'тутечки, 'тамечки* [15], хоча висновки про функціонування та причини їх використання в мовленні діалектоносіїв відсутні.

Характеризуючи загалом адвербіальну систему західнополіського діалекту, зокрема й берестейсько-пінських говірок, Г. Аркушин відзначає функціонування на цій території низки адвербіальних утворень зі зменшено-пестливими суфіксами [2, с. 131–137], а в одній зі статей аналізує західнополіські невідмінювані деривати із суфіксальним -к-, із-поміж яких і прислівники, наводячи низку поглядів на етимологію та функціонування досліджуваного елемента у складі незмінюваних слів й роблячи висновок про відмінність у семантиці, оскільки суфіксальний -к- може втрачати значення демінутивності [3]. Крім того, західнополіська прислівникова система представлена в низці публікацій Ю. Громика, із-поміж яких наявні й такі, де автор аналізує прислівники із суфіксами зменшувальної семантики, водночас зазначаючи, що в діалектному мовленні більшість із них утратила ознаки демінутивності в західнополіських говірках, бо такі деривати із суфіксами не мають здрібніло-пестливого значення й уживані безвідносно до віку як мовця, так і його співрозмовника [8, с. 37], хоча водночас відома думка про прислівники із суфіксами -ки (-еки, -ечки), -ка (-ека, -ечка) як експресивні форми та форми зі зменшено-пестливим значенням [16, с. 62]. Крім того, прислівники позитивної оцінки зі зменшено-пестливим значенням на матеріалі українських східнословобожанських говірок проаналізувала О. Левенець, виділивши серед них лексико-семантичні групи на позначення швидкості, локалізації в просторі, темпоральності, якості, кількості [12].

Як бачимо, демінутивні прислівникові утворення досі не мають системного висвітлення стосовно окремих наріч українськомовного діалектного континууму, тому мета нашої розвідки – проаналізувати діалектні демінутивні прислівникові утворення в поліських (насамперед у середньополіському) говорах.

Як зауважують лінгвісти, демінутиви (зменшувальні утворення) – похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки: позитивної або рідше негативної [11, с. 205], не називаючи демінутивними утворення інших частин мови. Ми ж акцентуємо увагу на прислівникових зменшувальних утвореннях, словотвірними засобами в яких виступають ті ж зменшено-пестливі суфікси, що і для іменників. Зауважимо, що дериватологи в українській мові виділяють 54 іменникові демінутивні суфікси [5], більшість із яких є продуктивними й поліфункціональними, оскільки вони відзначені як словотвірні засоби в різних частинах мови, насамперед в іменниках і прикметниках, рідше – у прислівниках і значно менше – у межах числівника, займенника, дієслова та вигука.

Опрацювання низки лексикографічних видань, які репрезентують діалектний матеріал із території Полісся, дає підстави стверджувати, що демінутивні прислівникові утворення – явище досить рідкісне в говорах північноукраїнського наріччя, оскільки в діалектних словниках представлено незначну кількість адвербіативів із суфіксами, які загалом у мові мають демінутивне значення, але відсутність значних контекстів і ремарок (на зразок пестл., зменш., демінут.) ускладнює роботу діалектолога зі словниковим матеріалом, і тільки словотвірна структура прислівників дає підстави вважати їх зменшено-пестливими утвореннями. Отже, для утворення досліджуваних дериватів діалектоносії з території північноукраїнського наріччя використовують суфікси -еньк-: *лэгенько* [13, с. 113], *бигенько* [4, I, с. 17], *довжэнько* [4, I, с. 137], *бли'зен'ко* [1, с. 144], *помалэньку* [4, II, с. 69], *слáвненько* [4, II, с. 154], *разнэнько* [4, II, с. 112], *мале'нька* [18, с. 188], *пако'рненька* [18, с. 241], *скарэ'нька* [18, с. 326], *памале'ньку* [18, с. 245], *паран'е'ньку* [18, с. 25], *харашиэ'нька* [18, с. 390], *шчаслі'венька* [18, с. 425] та ін.; -ечк-: *о́дечки*, *о́ндечки* [14, с. 47], *о́зьдечки* [13, с. 143; 14, с. 47], *ніско'лечкі* [18, с. 219], *няда'ўнечка* [18, с. 221], *зма'лечку* [18, с. 138], *гэндечки* [4, I, с. 88], *крóшечку* [4, I, с. 257], *тáмечка* [9, с. 226], *тўтэчка* [9, с. 234] тощо; -ичк- (-ічк-): *áндичка* [4, I, с. 3], *вóндички* [4, I, с. 72], *знóвичку* [1, с. 142; 4, I, с. 193], *знóвічка* [4, I, с. 193], *нікшичком* [4, I, с. 347], *гóндычка* [9, с. 48], *тепéричкі* [4, II, с. 195], *тўтичка* [4, II, с. 214], *тўтичкі* [4, II, с. 214], *тыпéрычка*, *тыпíрычко* [9, с. 235] та ін.; -к-: *тепéрка* [13, с. 212], *бага́цько* [4, I, с. 6], *спéришку* [9, с. 213], *небага'цька* [9, с. 212], *радкóм* [4, II, с. 112], *слідкóм* [4, II, с. 156], *купкáми* [4, I, с. 269], *трушкóм* [4, II, с. 212] тощо; -ейк-: такий суфікс для

утворення прислівників спостерігаємо тільки в західнополіських говірках (*бігійко* [4, I, с. 20], *ранейко* [1, с. 20], *близейко* [1, с. 38] тощо й поодинокі його відзначила Н. Прилипко в середньополіських [15]; спорадично представлені утворення із суфіксами -иньк-: *тутинька* [14, с. 65], *тутиньки* [13, с. 217]; -очк-: *шнурóчком* [4, II, с. 272], *радóчком* [4, II, с. 112], -оньк-: *завтроньки* 4, I, с. 163, *тамоньки* [4, II, с. 192]; -іньк-: *змаліньку* [4, I, с. 191]. Як видно з наведеного вище матеріалу, репертуар демінутивних утворень західнополіських говірок значно ширший, що зумовлено дослідженням прислівникової системи цієї території в працях Ю. Громика та Г. Аркушина й уведенням до наукового обігу їхніх матеріалів. Частково представлена середньополіська зона, що потребує в подальшому докладнішого вивчення прислівника в цьому ареалі й укладання лексикографічних праць, які репрезентуватимуть передовсім адвербіальну систему. Водночас терени Східного Полісся з позицій функціонування прислівників зараз перебувають у полі зору Г. Чешко, тому в майбутньому адвербіальна лексика цих теренів теж буде представлена в наукових студіях.

Як бачимо, з демінутивними суфіксами відзначені переважно відприкметникові означальні прислівники на -о, рідше – способу дії, місця та часу. Серед кількісно-означальних виділяємо здебільшого зменшувальні утворення від прислівника *т'рохи* (*т'рошки* [1, с. 42], *т'рошк'і* [1, с. 50, 6, I, с. 174, 6, II, с. 152], *пот'рошк'і* [1, с. 128], *пот'рошку* [7, с. 97], *пот'рошечки* [6, II, с. 252], спорадично відзначаємо утворення від інших прислівників: *н'емножко* [6, I, с. 242]. Аналізуючи демінутивні адвербіальні діалектні утворення, зауважимо, що їхня словотворча специфіка визначається наявністю словотвірних афіксів, які передають модифікацію ознаки.

Традиційним для діалектологів є збір діалектного матеріалу за допомогою програм-питальників, хоча сучасний стан дослідження говіркового мовлення потребує не тільки відповідей на окремі питання, а й спостережень над функціонуванням діалектних одиниць у зв'язному мовленні для встановлення частоти їхнього використання, сполучуваності в тексті, транспозиційних процесів, які характерні для багатьох частин мови. Зібраний упродовж останніх років матеріал у середньополіських говірках Житомирської області переконує в правильності наведеного вище постулату, оскільки саме в діалектному тексті виявляється специфіка функціонування демінутивних утворень прислівників. Текстова репрезентація зменшувальних прислівникових одиниць дає підстави зазначити, що їхнє функціонування у зв'язному тексті більш продуктивне, хоча й має свої особливості, зумовлені, насамперед, відмінностями ідіолекту говірконосія, його мисленням та світобаченням, оскільки такі деривати відзначені в мовленні саме тих інформаторів, які використовують і зменшувальні утворення інших частин мови, про що свідчать не тільки власні дослідження, а й уже видані діалектні тексти з території Полісся (напр., *а у нас бл'і'з'ень'ко – со'м'ен'ка у хат'і'* [6, I, с. 142]; *пома'лен'ку – ра'бен'ке с цв'і'точ'каме* [1, с. 156]; *т'рошки' 'сипл'ут' – так 'теплен'койу во'дойу – 'пот'ім на 'марл'очку* [7, с. 107] – *'рано т'рошки 'теплен'койу во'дойу подби'вайемо* [7, с. 108], *'тутечки ворот'н'ічки бу'ли* [7, с. 123], *пот'рошку – т'рошечки' – то'н'і'рочку – не''висточку ждат'* [7, с. 142] тощо).

Як засвідчили зібрані матеріали, у середньополіських говірках демінутивізації зазнають насамперед означальні відприкметникові прислівники на -о з позитивним значенням, зберігаючи семантику зменшуваності, які досить часто інформатори використовують у процесі спілкування з дітьми: *'б'істр'ен'ко*, *'хорошен'ко*, *'добрен'ко*, *'слаўн'ен'ко*, *'веселен'ко*, *'даўн'ен'ко*, *'ран'ен'ко*, *т'рошк'і*, *т'рошечк'і*, *б'еж'ком*, *ка'пул'ечку* тощо¹. Таку картину підтверджують опубліковані тексти із середньополіських говірок, де також переважають зазначені утворення (*'худ'ен'ко* [6, I, 168], *коро'т'ен'ко* [6, II, с. 90], *'т'іх'ен'ко* [6, II, с. 122], *'тон'ен'ко* [6, II, с. 154], *ти'хесен'ко* [7, с. 96] тощо), особливо під час розповідей казок, які призначені для дитячих вух (*і воўк бл'і'з'ен'ко 'коло коз'ла* [7, с. 80], *ба'гац'ко пла'ти – топ'ій'рен'ку пош'ло во'но – 'тутен'ки пан 'буде* [7, с. 103], *гар'нен'ко гавар'и'* [7, с. 119]). Водночас прислівники місця, утворені за допомогою формантів -ечк-, -

¹ Без паспортизації подаємо власноруч зібраний матеріал у середньополіських говірках Житомирської області.

ичк-, які для інших частин мови, зокрема іменників, зберігають зменшено-пестливе значення, у досліджуваних говірках трапляються дуже рідко, переважно на суміжних із західнополіськими територіях (*'тутечк-і, 'тамичк-і*). В адвербіативах така семантика вже втрачена, і функціонування відзначених форм можемо пояснити особливостями ідіолекту говірконосія. Крім того, записи зв'язного діалектного мовлення дають змогу зробити висновок про функціонування форм зменшено-пестливих прислівників лише в мовленні осіб жіночої статі, а також про явище нанизування прислівників із такою семантикою (*пот'рошку / шоб т'рошк-і^т т'рошк-і^т 'в-і^тдно було* [6, I, с. 226]; *даў'н'ен'ко / даў'н'ен'ко с'е було; по'мал'ечку / по'мал'ечку да ї 'дойд'еш*).

Отже, проблема демінутивних говіркових утворень, зокрема й прислівникових, актуальна для сучасної діалектології з огляду на постійні процеси словотворення в діалектному мовленні, наслідком чого є виникнення низки зменшено-пестливих одиниць, які збагачують говіркове мовлення, поповнюють лексичну систему говорів новими утвореннями. Проаналізований матеріал дає підстави зробити висновки, що в говорах північноукраїнського наріччя переважають демінутивні форми відприкметникових означальних прислівників із суфіксами -еньк-, -ечк-, які часто є специфікою ідіостилю носія говірки й залежать від тематики розповідей. Водночас для діалектного мовлення характерне явище дедемінутивізації, що спостерігають діалектологи й на інших теренах українського діалектного континууму, зокрема й на Поліссі, оскільки низка прислівників місця, часу та способу дії, функціонуючи зі зменшено-пестливими суфіксами, усе ж у мовленні діалектоносія втратили значення зменшеності. Важливим у цьому контексті є вивчення ідіолекту носіїв говірок, що може стати предметом дослідження в наступних наукових розвідках, і здійснення компаративних студій для встановлення загальних тенденцій функціонування демінутивних прислівникових утворень в інших українських діалектах.

Список використаних джерел

1. Аркушин, Григорій. Голоси з Волинського Полісся (Тексти) / Григорій Аркушин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с. + 2 електрон. опт. диски (DVD).
2. Аркушин, Г.Л. Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. «Укр. мова і літ.» / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 256 с.
3. Аркушин, Григорій. Західнополіські невідміювані деривати з суфіксальним -к- / Григорій Аркушин // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі. – Луцьк, 2010. – Вип. 9. – С. 8–21.
4. Аркушин, Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000.
5. Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Морфеміка української мови / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.
6. Говірка села Машеве Чорнобильського району / Укладачі Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. – Частина 1–2. – Київ: Видавництво «Довіра», 2003.
7. Говори української мови. – К., 1977. – 348 с.
8. Громик, Ю.В. Західнополіські прислівники на -ки, -ка / Ю.В. Громик // Волинь філологічна: текст і контекст. Актуальні проблеми сучасного мовознавства: зб. наук. пр. – Луцьк, 2012. – Вип. 14. – С. 26–38.
9. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Склад. Аляхновіч М.М. і інш. – Мінск: «Навука і тэхніка», 1989. – 290 с.
10. Евтухов, В.Д. Из географии темпоральной лексики белорусского языка / В.Д. Евтухов // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 52–54.
11. Клименко, Н.Ф. Зменшувальні утворення / Н.Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл..

12. Левенець, О.Ю. Лексико-семантична структура здрібно-пестливих прислівників у східнослов'янських говірках / О.Ю. Левенець // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. – К., 2014. – С. 295–299;
13. Лисенко, П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
14. Лисенко, П.С. Словник середнього і східного Полісся / П.С. Лисенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
15. Прилипко, Н.П. Структура й генеза прислівників / Н.П. Прилипко // Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / П.Ю. Гриценко, Г.В. Воронич, Л.І. Дорошенко та ін.. – К.: Довіра, 1999. – С. 51–60.
16. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове: марфалагічны нарыс / П.П. Шуба. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962. – 191 с.
17. Щербакова, В.О. Функціонування експресивних прислівників у народних казках / В.О. Щербакова // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – № 1 (28). – С. 199–205.
18. Янкава, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.